

Katekismuseajastu. Prelüüd Eesti raamatuaastale

JÜRI KIVIMÄE

Eesti keel ja trükitud raamat emakeeles on sajandeid olnud eestlaste eneseidentiteedi olulisimad tähised. Selle üle, kuidas eestlastest sai rahvus, veel enamgi – kultuurirahvus, on palju vaieldud ja kirjutatud. Moodsad õpetused küll soovivad hoiduda rahvuslike väärtuste esiletõstmisest ajaloo liikumapaneva jõuna ja kuulutavad rahvusluse ehk natsionalismi kõige kurja juureks minevikus ja olevikus. Ent neid mõtteid kirja pannes voogavad üle kahtluse varjud. Esiteks muidugi ebalev kõhklus, kas eestikeelsele raamatul on tänases avalikus arvamuses enam nii tähtis koht, kui oli vanasti? Ajad on muutunud, millest kõneleb ka „raamatute väljavahetamine“ eks ikka sihiga, et uus on parem kui vana või et milleks meile vanad raamatud ja mõtted, kui asemele on tulnud uued ja esmapilgul säravad ning uude maailma paremini sobivad?

Raamatutrüki algust peetakse traditsiooniliselt Euroopa riikide ja rahvaste tsiviliseerituse küpsuse tunnuseks. Mida vanem, seda uhkem on eriti väikerahvalik ja -riiklik arusaam. Möödunud sajandi alguse kalendrites võib ajalookronoloogias kohata väidet, et vanim eestikeelne trükitud raamat on pärit 1517. aastast. Tegemist on nn Kieveli katekismusega. Tõsi, Saare-Lääne katoliku piiskopi Johann IV Kieveli kutses piiskopkonna sinodile 1517. aastal osutatakse mingile abivahendile koguduseliikmete usuõpetuse tõhustamisel, kuid pidada seda trükitud katekismuseks on siiski väheusutav oletus.¹ Eelnevaga seostub teoloog Toomas Põllu käsitus, et Kullamaa vakuraamatus (u 1524–1532) eesti keeles kirja pandud kaht palvet *Pater noster* ja *Ave Maria* ning katoliku usutunnistuse *Credo* teksti tuleks mõista Kullamaa katekismusena.² Mööndes küll neid mõtteid, pole need oletuslikud katekismused meie vanemas raamatukultuuriloos kinnitust leidnud.

Eestikeelse trükitud raamatu algus asetub ajalooteljel nende aastate lähedusse. Paul Johansen ja Hellmuth Weiss seadsid läinud sajandil sellele aujärjele 1535. aastal trükitud Wanradti ja Koelli alamsaksa- ja eestikeelse katekismuse. Siira avameelsusega kirjutasid nad, et meie katekismus on vanem kui läti-, leedu-, preisi- ja soomekeelsed kõige varasemad trükised.³ Kui Johansen ligi veerandsada aastat hiljem

Jüri Kivimäe, Toronto ülikooli emeriitprofessor, jkivimae8@gmail.com

¹ V. Altoa. Stahli-eelsest eestikeelsest trükisõnast. – Keel ja Kirjandus, 1974, 11, lk 677–678.

² P. Johansen. Eestikeelsed palwed Kullamaalt. Estnische Gebete aus Goldenbeck (Tallinna linna arhiivi väljaanded. IV. järg 1). Tallinn: Eestimaa Trükikoda, 1923, lk 9–16; T. Põld. Kullamaa katekismuse lugu: eestikeelse katekismuse kujunemisest 1532–1632. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999.

³ H. Weiss, P. Johansen. 400-aastane eesti raamat: Wanradt-Koelli katekismus 1535. aastast. Tallinn: Graafikatööstuse Juhtide Ühing „Poligraaf“, 1935, lk 24.

käsitles teateid 1525. aasta liivi-, läti- ja eestikeelsetest missaraamatutest, siis trükiste vanuse võrdlust ta enam ei rõhutanud.⁴ Ehkki põhjust eestikeelset trükitud raamatut kümne aasta võrra vanemaks teha oleks olnud. Kuid need on faktid, mis on jäänud, ilma et neid oleks vaja kõigutada. Niisama uhkelt seisab eesti raamatu aasta logol punasega maalitud 500 aastat!

Mida me tähistame raamatuaastal, milles seisneb poole aastatuhande pikkuse ajakuristiku taga asuvate teadete sisu? Üritada selgitada, et päris alguses on tegemist vaid lühikese ladinakeelse fraasiga Lübecki katoliku toomdekaani päevaraamatus, milles arestitud raamatuvaadi läbivaatamisest ja inkvisiitorite otsusest on väga lühidalt kirjutatud, tekitab muidugi nõutust, ei enam. Ja pealegi pole möödunud aastate jooksul selle loo uusi teateid leitud. Niisamuti pole avastatud Wanradti ja Koelli katekismuse tervikeksemplari ega leitud uusi fragmente. Mõlemad trükised langesid oma ilmumise järel keelu alla ning arvatavasti tiraaž hävitati, ent sellisest saatusest ei tasu teha rutakaid järeldusi.

Kuigi tegelikult on kõik juhtunu alates 1525. ja 1535. aastast ning sealt edasi lihtne ja loogiline. Kõik teated 16. sajandi trükistest suubuvad nii või teisiti reformatsiooni konteksti. Saksa kirikuloolase Bernd Moelleri (1931–2020) kuulus diktum „Ohne Buchdruck keine Reformation“ („Ilma raamatutrükita ei mingit reformatsiooni“), mis ilmus algselt 1979. aastal, äratas tähelepanu ja ärgitas vaidlusi kaua enne Lutheri reformatsiooni 500. aastapäeva tähistamist.⁵ Kirikuloolane Thomas Kaufmann, kes on Bernd Moelleri õpilane, üritas oma õpetaja tunnuslauset tõlgendada ja edasi arendada.⁶ Kaufmann on esile toonud reformatsiooniaegse raamatutrüki laiemat, tsiviliseerivat tähendust. Ühe aspektina selles pidas ta silmas, et reformatsiooni käigus tõlgiti Euroopa erinevates maades Piiblit, kuid ka teisi religioosseid alustekste nagu Lutheri katekismuseid vastavatesse rahvakeeltesse. Iseäranis tõstis ta esile, et reas maades või regioonides, nagu Eestis, Sloveenias, Horvaatias, Soomes või Preis, toimus reformatsiooni käigus „... rahvakeele religioosne väärtustamine, nii et tekste nendes keeltes esmakordselt fikseeriti ja tüpograafiliselt reprodutseeriti.“⁷

Kirikureformatsiooni käigus omandab trükitud raamat uue ja edasiviiva funktsiooni. Belgia raamatuloolane Jean-François Gilmont küsis koguni, kas reformatsioon on Gutenbergi tütar.⁸ Ka Martin Luther on oma kuulsates „Lauakõnedes“

⁴ P. Johansen. Gedruckte deutsche und undeutsche Messen für Riga 1525. – Zeitschrift für Ostforschung, 1959, 4, lk 523–532.

⁵ B. Moeller. Stadt und Buch. Bemerkungen zur Struktur der reformatorischen Bewegung in Deutschland. – Die Reformation und das Mittelalter. Hrsg. von J. Schilling. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1991, lk 115.

⁶ T. Kaufmann. „Ohne Buchdruck keine Reformation“? – Buchdruck und Buchkultur im Wittenberg der Reformationszeit. Hrsg. von S. Oehmig. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2015, lk 13–34.

⁷ T. Kaufmann. Der Buchdruck der Reformation und seine Weltwirkungen. – Archiv für Reformationsgeschichte, Bd. 108, H. 1 (2017), lk 115–125, siin lk 120.

⁸ J.-F. Gilmont. Protestant Reformations and Reading. – A History of Reading in the West. Ed. by G. Cavallo, R. Chartier. Cambridge: Polity, 1999, lk 213.

esile tõstnud, et raamatutrükkimine on Jumala ülim ja suurim kingitus.⁹ Tõepoolest, reformatsiooniajastul on Euroopas tegemist juba massikirjanduse nähtusega. Selle ilmingu sisu täidavad meie tänapäevases mõttes mitte niivõrd paksud raamatud, vaid arvukad väiketrukised, nagu lendkirjad, lendlehed, brošüürid ja pamfletid, mis ilmusid trükipressi alt ning levisid üllatava kiirusega.

Lutheri algatatud reformatsioon vajas juhiseid, kuidas läbi viia jumalateenistust, mis rajaneb evangeeliumi usul, millised on selle õpetuse põhitõed, mida rahvale kuulutada, millised on sobivad kirikulaulud jms. Just siin ulatas trükikunst käe kirikureformile ja Wittenbergi reformatsioonist sai ühtaegu ka meediasündmus.

Martin Luther mõistis neid vajadusi, kui kirjutas 1523. aastal lühikesed juhendid ristimise kohta, mis ilmusid pealkirja all „Ristimisraamatuke“ (*Das Tauffbüchlin verdeütscht...*), ja missa pidamise korra kohta „Formula missae et communionis“, mis aasta hiljem saksa keelde tõlgiti. Suure tõenäosusega andsid just need väikesed trükised (ld *missas*) põhjust tõlkida neid „liivi, läti ja eesti rahvakeelde“.¹⁰ Missa pidamise reform oli luterlikus reformatsioonis kesksel kohal ja Luther töötas uue jumalateenistuskorra kallal edasi, tema „Deutsche Messe und Ordnung Gotes diensts“ trükiti 1526. aastal. Et 1525. aasta sügisel Lübeckis arestitud luterlikud rahvakeelsed raamatukesed taheti vaadis meritsi Riiga toimetada, osutab julgele ettevõtmisele, mille kordasaatjaid (Herman Marsow, Andreas Knopken?) võime üksnes aimata.

Nurjunud üritust oli vaja jätkata. 1527. aastal kutsuti Königsbergist Riiga teoloogiadoktor Johannes Briesmann, kes koos Andreas Knopkeniga koostas 1529. aastal uue kirikukorra, mis 1530. aastal trükiti Rostockis saksakeelsena „Lühike jumalateenistuse kord ühes mõnede kirikulauludega“. Tarvilik on lisada, et kolm aastat hiljem (1533) otsustati Liivimaa maapäeval, et Briesmanni järgi ühtlustatakse tseremooniad ja kirikukord nii Riias, Tallinnas kui Tartus. Huvitav on jälgida reformatsiooni arengu seoseid, mis ikka ja jälle viivad tagasi Wittenbergi. Umbes samal ajal, 1529. aasta jõulukuul, ilmus Wittenbergi õpinguid jätkama Simon Wanradt, kes oli varem jutlustanud Tartus. Magistrikraadi omandanud mees pöördus 1530 sügisel küll tagasi Liivimaale, kuid Tallinna raad läkitas ta järgmisel aastal tagasi Saksamaale uusi jutlustajaid värbama. 1532. aastal sai temast Tallinna Oleviste kiriku õpetaja ning just sel ajal kirjutas ta alamsaksakeelse katekismuse, mille Tallinna Pühavaimu kiriku õpetaja Johann Koell eesti keelde tõlkis.¹¹ Kakskeelne katekismus oli käsikirjas valmis 1533. aastal, kuid jäi ootama kirjastamise rahasid ja trükijärjekorda. Wanradti ja Koelli kakskeelne katekismus trükiti 1535. aastal Wittenbergis Hans Luffti trükikojas 1500 eksemplaris.

Neid tuntud teadmisi on oluline mõista oma aja kontekstis. Reformatsiooni

⁹ Tsiteeritud T. Kaufmann. *Die Druckmacher. Wie die Generation Luther die erste Medienrevolution entfesselte*. München: C.H. Beck, 2022, lk 42–43 järgi.

¹⁰ J. Kivimäe. Eestikeelsest trükisest anno 1525. – M. Luuk, L. Petina, T. Reimo, U. Sildre. *Eesti vanimad raamatud Tallinnas*. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2000, lk 13–35.

¹¹ Vt lähemalt: H. Weiss. *Magister Simon Wanradt. Ein Predigerleben der Reformationszeit in Livland und Preußen. – Studien zur Geschichte des Preussenslandes*. Festschrift für Erich Keyser. Hrsg. von E. Bahr. Marburg: N. G. Elwert Verlag, 1963, lk 485–490.

arengus oli alanud uus etapp, kui 1529. aastal valmisid Martin Lutheri suur ja väike katekismus. Luterlike usutunnistuskirjade seas on „Väike katekismus“ vahest kõige laiemalt levinud kirjutis. See on lühike usuõpetuse käsiraamat küsimuste ja vastuste kujul ning mõeldud kasutamiseks nii koolis kui kodus.¹² Lutheri mõte oli õpetada nii kogudust kui ilmikuid. Tema katekismused vallandasid ulatusliku järeltrükkide ja tõlgete laine. Wanradti koostatud katekismuse leitud fragmentide seas pole tiitel-leht säilinud, kuid on arvatud, et raamatul võis olla kõige enam 80 lehekülge ehk viis poognat.¹³ Koelli tõlgitud eestikeelsest tekstist on säilinud vaid kümne lehekülje fragmendid. Kindlasti polnud meie katekismuse puhul tegemist Lutheri „Väikese katekismuse“ taastrüki ja tõlkega, vaid magister Simon Wanradti enda teoloogilise versiooniga, mida arvatakse põhjuseks Tallinna jõudnud katekismuste levitamise keelamisel. Ent see pole kõige usutavam seletus.

Kakskeelse katekismusega on siiski mitmeid lahtisi küsimusi. Juba seegi, et Lutheri lähema kaasvõitleja Johannes Bugenhageni arvates oleks tema küll talupöögadele Liivimaal (*buren in Lyfland*) parema katekismuse võimaldanud.¹⁴ Mille põhjal Bugenhagen seda väitis? Ta võis lugeda vaid saksakeelset käsikirja ehk juba trükitud teksti ja Wanradti ennast pidi ta ju Wittenbergi päevilt veel mäletama. Tallinnast saabunud katekismuse käsikirjast võis olla teadlik ka Luther, ent ei tema ega Bugenhagen selle trükkimist Wittenbergis ei takistanud. Katekismuse tsenseerimine ja tiraaži hävitamine toimus Tallinnas ja selle võis põhjustada hoopis terav vastuolu Wanradti ja Tallinna superintendendi Nicolaus Glossenuse vahel.

Katekismuse täieliku teksti hävimine on kahetsusväärne, ometi on säilinud 11 katkendit tõendiks eestikeelse trükisõna tegelikust algusest. Võib ju hellitada oletust, et keelust hoolimata läks 1535. aasta katekismuse eksemplare siiski liikvele, ent konkreetsed vihjed paraku puuduvad. Kindel on, et nii Tallinna vaimulikud kui ka raad pidid olema huvitatud edasisest üritusest muretseda katekismusi oma rahvale nii saksa, eesti ning ehk ka rootsi keeles.

Tiivustatuna avalikkuse tähelepanust meie esimesel raamatuaastal, kirjutas Paul Johansen 1935. aastal Wanradti ja Koelli katekismuse senitundmatutest järglastest. Tallinna linnaarhivaarina elas ta ju igapäevaselt 16. sajandi ajaloo „kullakaevanduses“. Ta märkas esimesena, et Hollandist pärit raamatukaupmehe Gerhardus Silvius a Betza hiigelsuures raamatupärandis, mis Tallinnas müügil oli, leidis kimp (punt) mitesaksa ehk siis eestikeelseid katekismusi.¹⁵ Johansen küsis, miks ei võinud olla tegemist 1535. aasta katekismuse uue, parandatud trükiga. Nii oli juhtunud 1545. aastal Königsbergis trükitud vanapreisikeelse katekismusega, mis veel samal aastal

¹² H.-J. Fraas. *Katechismustradition. Luthers kleiner Katechismus in Kirche und Schule*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1971.

¹³ T. Pöld. Simon Wanradti katekismus 1535. – *Usuteaduslik Ajakiri*, 2003, 1, lk 85. Esineb väiteid, et katekismuse kogumaht oli 120 või koguni 140 lehekülge.

¹⁴ G. Mickwitz. Johann Selhorst und der Druck des älteren estnischen Buches. – *Beiträge zur Kunde Estlands*, 1937, 21.1, lk 3.

¹⁵ P. Johansen. Wanradt-Koelli katekismuse senitundmatutest järglastest. – P. Johansen. *Kaugete aegade sära*. Koost. J. Kivimäe. Tartu: Ilmamaa, 2005, lk 221–225, 459.

parandatud ehk korrigeeritud kujul uuesti trükiti.¹⁶ Samasse aega kuulub Martynas Mažvydase esimene leedukeelne raamat, luterlik „Katekismus“, mis trükiti jällegi Königsbergis 1547. aastal.¹⁷ Unustamata soomlase, samuti Wittenbergis õppinud Mikael Agricola uskumatut saavutust tõlkida Uus Testament soome keelde, mis trükiti Stockholmis 1548. aastal. Sellele eelnes tema 1543. aastal trükitud *Abckiria*, mis sisaldas nii soomekeelse aabitsa kui Lutheri väikese katekismuse tõlke soome keelde.¹⁸ Kui mõelda, millise innukusega 1540. aastail tõlgiti (või koostati) luterlikku katekismust Läänemere piirkonnas erinevatesse keeltesse, siis muutub eestikeelse katekismuse uustrüki võimalus igati tõenäoseks.

Johansen pidas järgmise katekismuse võimalikuks autoriks Tallinna Pühavaimu eesti koguduse pastorit Reinhold Beseleri. Tema ametinimetus kõlas ladina keeli uhkelt – *pastor barbarorum ad S. Spiritum*. Beseler võttis 1546. aastal kostile vaese eesti koolipoisi Hans Susi, kelle ülesandeks oli tõlkida eesti keelde evangeeliumi-raamat ja lauluraamat. Kuigi Susi suri 1546. aastal katku ja Beseleri katsed eestikeelse lauluraamatu jätkamiseks katkestas tema surm 1554. aastal, on tegemist huvitava ettevõtmisega, mis keeleliselt sai põhineda juba olemasoleval katekismusel, millel puudus kirikulaulude osa. Mil moel hinnata Hans Susi suurt tööd, sellest annab aimu Uku Masingu nägemus:

Saksa kõnekeelt Tallinnas ta oskas, oli õppinud koolis Lutheri keelt teiste ja enda meelest rahuldavalt ning kuidagi mõistis loetud tekstigi. Talle tehti ülesandeks tõlkida maarahvale perikoobiraamat, lauluraamat ning muud hädavajalist kirikule ja koolile. Vapralt töötas ta sõnasõnalt järgida saksa teksti, et tõlge saaks võimalikult täpne. Nõnda ta tegigi osalt paratamatusest, sest ta ei taibanud siiski kõike, ja ometi projitseeris Tallinna alamsaksa kõnekeele Lutheri keelde.¹⁹

Selles tsitaadis peegeldub eesti kirjakeele sünni argine reaalsus. Susi ja Beseleri alustatud töö ei pruukinud kaotsi minna. Pühavaimu õpetaja Georg Müller nuhtles oma jutlustes sageli kogudust, et nad laulavad valesti, mis viitab otseselt, et koguduse kasutada oli eesti keelde tõlgitud kirikulaulude valik. Võib olla, et tegemist oli Heinrich Fabriciuse saksa- ja eestikeelse trükitud lauluraamatuga, mille eksemplar leidis 1604. aastal Tallinna raamatukaupmehe Christoffer Elblingi pärandvaras.²⁰

Luterlikele katekismustele, mis 16. sajandil trükiti, lisati sageli kirikulaule. Nii leidub juba mainitud Johannes Briesmanni 1530. aastal trükitud Riia kirikukorra raamatu lõpus mõningaid kirikulaule. Toome sellise tava kinnituseks teisegi näite. Tartu Jaani kiriku eesti koguduse jutlustaja Franz Witten, samuti Wittenbergis ja mujal Saksa ülikoolides käinud tartlane, tõlkis Lutheri katekismuse eesti ehk siis

¹⁶ P. U. Dini, „ins undeutsche gebracht“. Sprachgebrauch und Übersetzungsverfahren im altpreußischen *Kleinen Katechismus*. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, N. F. 33). Berlin; Boston: De Gruyter, 2014, lk 8.

¹⁷ M. Mažvydas. *Katekizmas ir kiti raštai*. Catechismus und andere Schriften. Vilnius, 1993.

¹⁸ K. Häkkinen. Mikael Agricola: *Abckiria* – Kriittinen editio. Helsinki: SKS, 2007.

¹⁹ U. Masing. Hans Susi 1551. a. tõlkest. – *Emakeele Seltsi Aastaraamat X*. Tallinn: Emakeele Selts, 1964, lk 135.

²⁰ H. Treumann. *Vanemast raamatukultuuriloost*. Tallinn: Eesti Raamat, 1977, lk 27.

1632. aastal Riias Gerhard Schröderi trükitud Martin Lutheri saksa- ja eestikeelse paralleeltekstiga väikese katekismuse tiitelleht, mis annab teada, et katekismuse on eesti tartu keelde seadnud Joachim Rossihnius, Sangaste, Karula ja Laatre kirikhärra. Katekismuse elektrooniline versioon asub Tallinna Ülikooli akadeemilise raamatukogu e-raamatukogus ETERA: <https://www.etera.ee/zoom/21900/view> (13.05.2025)

usutavalt lõunaeesti keelde.²¹ See katekismus, mille väljaandmist olla rahastanud Liivimaa ordumeister Heinrich von Galen ja millele oli lisatud kuus kirikulaulu, trükiti Lübeckis 1554. aastal, kuid ühtki eksemplari pole seniajani õnnestunud leida.

1558. aastal puhkes Liivimaa sõda ja Eesti ala muutus sõja tallermaaks. Hoolimata rasketest aegadest, mil seda ühiskonda vapustasid sõda, katk ja nälja-aastad, leidub ikkagi uusi teateid mittesaksakeelsetest katekismustest. Tallinna superintendendi ja evangeelse piiskopi Johannes Robertus von Gelderni päranduses mainitakse eestikeelseid katekismusi, mis pidid olema trükitud 1572. aastaks, mil Robertus suri.²² 1576. aastal on Tallinnas ostetud vaesele koolipoisile Michael Slachterile üks mittesaksa katekismus ja see võis olla just Robertuse katekismus, millest pole kahjuks teada ühtegi säilinud eksemplari.²³ Kuhu kadus terve kastitais mittesaksakeelseid katekismusi, mida veel 1590. aastatel Robertuse pärijate kohtuasjas tõendina mainitakse, jääbki vastuseta.

Teated eestikeelsetest katekismustest 16. sajandil pole sellega lõppenud. Kui Liivimaa pärast peetud sõdades läksid Kesk- ja Lõuna-Eesti Poola võimu alla, siis algas seal katoliku kiriku taastamine. 1583. aastal saabusid Tartu jesuiidipaatriid ja rajasid siia Antonio Possevino innukal toel oma kolleegiumi. Jesuiitide misjonitöö tarvis eestlaste seas lasi Possevino paater Thomas Busaeusel tõlkida eesti keelde jesuiit Petrus Canisiuse väikese katoliku katekismuse koos kirikulauludega, mis 1585. aastal Vilniuses koos läti- ja venekeelse katekismusega trükiti.²⁴ Hoolimata katoliku katekismuste suurest trükiarvust on säilinud vaid üks lätikeelne eksemplar. Ajalugu on ülekohtune: me teame Busaeuse katekismuse täpseid trükikulusid ja et trükkali vea tõttu trükiti 1000 eksemplari asemel 997 katekismust ning ka raamatute jaotuskava, kuid katekismust ennast pole leitud.²⁵ Eestikeelne katoliku katekismus oli kindlasti lõunaeestikeelne, mistõttu võib arvata, et tõlkimisel saadi eeskuju võtta Witteni luterliku katekismuse tõlkest, sest mõni katekismuse eksemplar võis jõuda lugemishuviliste jesuiitide kätte. Trükitud katoliku katekismuse kõrval oli Tartu jesuiitidel kasutada mitmeid käsikirjalisi tekste. Vilniuses 1582. aastal trükitud *Regulae Societatis Jesu* eksemplaris leidub käsikirjaline eestikeelne tekst Issameie, Ave Maria, Credo, kümne käsu ning seitsme sakramendi loeteluga. Käsikirjalise teksti autor oli saksa jesuiit Johannes Ambrosius Völcker, kes töötas Tartu eestlaste katehheedina ja pihhiisana ning kes olevat 14 aastat jutlustanud eesti keeles. Eraldi tähelepanu väärib ladinakeelne katoliku preestrite käsiraamat *Agenda parva* („Väike käsiraamat“), mis

²¹ A. Hilpus. Tartu kiriku- ja kooliajaloost 1525–1555 (Tartu raeprotokollide põhjal). Tartu, 1995, lk 42 (käsikiri autori valduses).

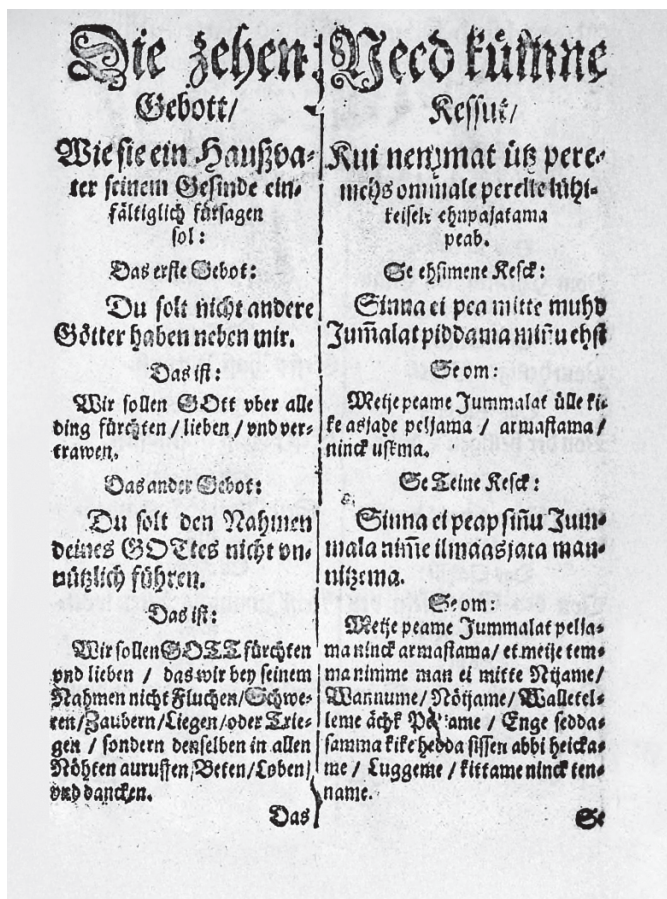
²² J. Kivimäe. Johannes Robertus von Geldern (ca. 1522–1572). Pastor, Superintendent, Bischof. – Persönlichkeiten der Frühen Neuzeit in den baltischen Ländern. Baltische Biographische Forschungen. Bd. 3. Hrsg. von N. Angermann, M. Klöcker, L. Kõiv und T. Plath. (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 28). Berlin: LIT (ilmumas), lk 631–651, siin lk 649–651.

²³ Tallinna Linnaarhiiv, A.a. 25, fol. 47r.

²⁴ V. Salo. *Der Catechismus Catholicorum* von 1585. – Festschrift für Vello Helk. Zum 75. Geburtstag. Hrsg. von E. Küng, H. Tamman. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1998, lk 23–30.

²⁵ V. Helk. Busaeus'e katekismuse trükiarved. – Maarjamaa, 1971, 1 (19), lk 6.

1632. aasta Rossihniuse
tõlgitud Lutheri
väikese katekismuse
käsuõpetuse kaks
esimest käsku.
Katekismuse
elektrooniline versioon
asub Tallinna
Ülikooli akadeemilise
raamatukogu
e-raamatukogus ETERA.

trükiti 1622. aastal Georg Schönfelsi trükikojas Braunsbergis. Raamatu ainukese säilinud eksemplari avastas 1937. aastal Braunsbergi Riikliku Akadeemia raamatukogus Ida-Preisimaal Tartu Ülikooli raamatukoguhoidja Otto Freymuth, kes avaldas 1938. aastal selle faksiimile väljaande koos sissejuhatava uurimusega.²⁶ Raamat oli mõeldud Liivimaa provintsi preestritele praktiliseks kasutamiseks ja kunagi kuulunud Danzigi jesuiitide kolleegiumi raamatukokku. Liivimaal praktiliseks kasutamiseks mõeldud katoliku preestrite käsiraamat sisaldab kiriklike riituste ja ametitalituste tekste ladina keele kõrval veel läti, eesti, poola ja saksa keeles. *Agenda parva* sisaldab umbes 500 eestikeelset tekstisõna, mis lähemal vaatlusel kuuluvad Lõuna-Tartumaa või Võrumaa lääneosa murdekeelde.

Nii oleme jõudnud kahe kirjakeele lätetele Eestis veel enne Piibli tõlget. Poola võimu langemine ja Rootsi võimu tulek Lõuna-Eestis ei muutnud kohaliku rahva

²⁶ O. Freymuth. *Agenda Parva Brunsbergae* M.DC.XXII. Eestikeelseid tekste vastureformatsiooni- aegsest katoliku preestrite käsiraamatust. *Handbüchlein für katholische Geistliche aus Livlands Polenzeit*. Tartu: J. G. Krüger, 1938.

keelekasutust, lõppesid üksnes katoliku kiriku ja jesuiitide jõupingutused vaimuliku kirjanduse eesti keelde tõlkimisel. Põhja-Eestis ja eriti Tallinnas jätkus tegevus eestikeelse kirikliku kirjavara soetamiseks. Georg Müller mainis jutlustes korduvalt kiriku käsiraamatut kui *meddy Kircko Ramat[o]*, mida ta oma vaimulikutöös tarvitas, kuid selle sisu on üksnes aimatav, pealegi pole teada, kas tegemist oli käsikirja või trükitud raamatuga. Kui mitte oletada, et see oli konvoluudiks köidetud ja sisaldas nii katekismust, lauluraamatut või isegi üksikuid jutlusi, kusjuures kõrvuti asetsesid nii trükitud kui käsikirjaline tekst. Enne surma 1608. aastal oli Müller andnud Tallinna ministeeriumile üle eestikeelse teose (*ein Estnisch Werck*) ja soovitanud selle trükki anda.²⁷ Ent vaikus valitseb mõlema teose saatuses.

Siinne arutelu on arusaadavalt nihkunud üle ajapiiri 17. sajandisse, kus uue põlvkonna evangeelsed jutlustajad jätkasid eelkäijailt pärandiks saanud ülesandeid vaimulike tekstide koostamisel ja tõlkimisel ning katekismuste muretsemine oli endiselt päevakorral. Kuid luterliku kiriku seisund ja vajadused luterliku kirjanduse osas olid laienenud. Saksa kirikuloolaste esitatud konfessionaliseerimise tees ja sellest tulenev „konfessionaalse ajastu“ mõiste, mida periodiseeritakse alates Augsburgi usurahust 1555. aastal kuni Kolmekümneaastase sõja lõpetanud Vestfaali rahuni 1648. aastal,²⁸ sobitub vaid teatud määral Eesti ajaloo varase Rootsi aja perioodiga alates 1561. aastast kuni nt 1632. aastani. Kuidas suhtub sellesse meie kirjutise pealkirjas seisev katekismuseajastu mõiste ja milline võib olla selle ajaline ulatus? Nagu siinses arutelus kirjutatud, on mõiste ise metodoloogiline konstruktsioon, mis keskendub ennekõike trükitud eestikeelsete katekismuste järjepidevale kronoloogiale alates 1530. aastatest. Käsitlusest nähtub, kuidas reformatsiooni ülesannetega siinsel koloniaalalal kaasnevad eestikeelse jumalateenistuse sisseviimisega ja kirikulaulu õpetamisega eesti kirjakeele ja raamatutrüki algus. Kas tähistavad selle ajastu tinglikku lõppu näiteks Heinrich Stahl 1630. aastal ilmunud katekismus, mis pole säilinud, kuid vahest sisaldub tema 1632. aastal Riias trükitud katekismuses või on pigem tema juba Tallinnas 1637. aastal trükitud „Käsi- ja koduraamat“ kui esimene eestikeelne raamat, mis Eesti alal trükiti?²⁹ Või pidada rajajooneks Tallinna superintendendi Heinrich Vestringi kohandatud Johannes Tetelbachi katekismust *Güldenens Kleinod*, mis trükiti Tallinna gümnaasiumi trükikojas 1648. ja 1649. aastal? Toodud vaatekohad vajaksid kindlasti edasist arutelu meie vanema raamatukultuuri tundmisel ja mõistmisel.

Täheldame kokkuvõttes seega ligikaudu sajandipikkust traditsiooni, kui trükitud katekismustel oli esmajärguline tähendus nii luterliku kui katoliku reformatsiooni misjonitöös. Eestikeelse trükitud raamatu ja kirjakeele algust ning arengut ei saa mõista lahus kirikukirjandusest. Katekismustel on aga sajandeid olnud suur tähendus nii usuõpetuse kui laiemalt kristliku hariduse omandamisel kogu ühiskonnas.

²⁷ Uus Testament. Reval, 1715, lk 4/5.

²⁸ Pädev käsitlus selle kohta: L. Kõiv. Kirikukorraldus ja vaimulik elu rootsiaegses Tallinnas. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2021, lk 28–36.

²⁹ Lähemalt temast: P. Lotman. Heinrich Stahli elu ja looming. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2014; L. Pahtma. Heinrich Stahli „Käsi- ja koduraamatust“. – Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 1998, 3 (10), lk 57–83.